

НЕМАЧКА У МУЛТИПОЛАРНОМ СВЕТУ И СТРАТЕШКЕ ОПЦИЈЕ СРБИЈЕ

Петар С. Ћурчић*

Достављен: 29. 04. 2022.

Кориговано: 14. 04. и 19. 09. 2022.

Прихваћен: 21. 10. 2022.

Језик рада: Српски

Тип рада: Прегледни рад

DOI број: 10.5937/vojdelo2204001C

Полазећи од претпоставке да је у току процес глобалне реструктурирације моћи, пред Србијом је период интензивног промишљања о сопственом месту и стратешким могућностима. Један од важнијих актера у организовању новог међународног поретка је и СР Немачка. У првом делу рада представљен је положај званичног Берлина у сложеним околностима, закључно са најновијим ратним операцијама у Украјини. Политика чврсте везаности за европску и северноатлантску групацију донела је бројне погодности, али и оптерећења. Немачка, као регионална и средња сила, већ три деценије покушава да пронађе своје место међу најјачим земљама света, а скорашњи догађаји у Источној Европи отварају могућности за њено ново интернационално профилисање, посебно у области безбедности. Због тога, први циљ рада јесте расветљавање појединих вишедеценијских противречности у спољној политици званичног Берлина, док су у другом делу анализирани, како положај, тако и евентуалне могућности Србије у позиционирању на међународној сцени, а у поређењу са стратешким интересима Немачке у Европи и свету. Постојећи проблеми у односима Србије и Немачке представљају изазове у даљој сарадњи. Истовремено, различити облици партнерства са Немачком, као и њен значај у ЕУ, носе потенцијале за јачање билатералних и мултилатералних веза којих Србија не би требало лако да се одрекне.

Кључне речи: *Немачка, мултиполарност, Србија, стратегија, сарадња*

---

* Институт за европске студије, Београд, Република Србија, petar.pero.curcic@gmail.com, petar.curcic@ies.rs

Немачки канцелар Олаф Шолц је, обраћајући се члановима Бундестага на посебној седници која је одржана неколико дана након почетка сукоба у Украјини, изјавио: „24. фебруар 2022. означава прекретницу у историји нашег континента”.¹ Тренутна криза која превазилази источноевропске оквире поново је отворила стару дебату о положају великих сила у међународним односима. С једне стране, у јавности се поставља питање да ли је Руска Федерација способна да издржи притисак Сједињених Држава и њених савезника. С друге стране, све су присутнији мислиоци који сматрају да ће НР Кина у наредним деценијама постати најзначајнија светска сила, пре свега, захваљујући наглом привредном и технолошком успону.² Од слома комунизма 1989/1990. свет је из периода биполарности ушао у униполарну доминацију Сједињених Држава. Ширење демократских идеја и међународних институција, као и војних и економских савеза под менторством Америке, допринели су да главни чинилац међународних односа постане Вашингтон. Бројне војне интервенције у блиском окружењу и далеким земљама, од 1991. до 2011. године, биле су потврда моћи ове земље. Успон Кине, Русије, Бразила и Индије, унутрашња криза у Америци и немогућност Европске уније да пронађе оптимални *modus operandi* након Брежита, пробудиле су старе стрепње о слому Запада.³ Међутим, могућности БРИКС-а делују ограничено, пре свега због чињенице да су интереси земаља унутар овога блока или неповезани или супротстављени.⁴ Теорије о регионализацији света претпостављају да би се планета могла поделити у неколико великих области којима би управљале поједине земље.⁵ Ипак, сукоби најјачих земаља света око доминације у Африци, на Блиском истоку и пацифичкој регији показују да је тешко предвидети која ће земља извући највише бенефита. Дакле, и поред тренутних дилема, нема сумње да је у току процес глобалне реструктурирације моћи врло неизвесног исхода. Циљ овог чланка јесте да се, на

¹ „Regierungserklärung von Bundeskanzler Olaf Scholz am 27. Februar 2022”, Rede von Bundeskanzler Olaf Scholz am 27. Februar 2022, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/regierungserklaerung-von-bundeskanzler-olaf-scholz-am-27-februar-2022-2008356>, 15/4/ 2022.

² Mark O Yeisley, „Bipolarity, Proxy Wars, and the Rise of China”, *Strategic Studies Quarterly*, vol. 5, no. 4, 2011, pp. 75–91; Richard Rosecrance, „The Partial Diffusion of Power”, *International Studies Review*, vol. 16, no. 2, 2014, pp. 199–205.

³ Scott Lawless, „American Grand Strategy for an Emerging World Order”, *Strategic Studies Quarterly*, vol. 14, no. 2, 2020, pp. 127–147.

⁴ Andrew Hurrell, „Hegemony, Liberalism and Global Order: What Space for Would-Be Great Powers?” *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-) vol. 82, no. 1 (2006), pp. 1–19; Sinem Ünaldir Kocamaz, „The Rise of New Powers in World Politics: Russia, China and the Shanghai Cooperation Organization”, *Uluslararası İlişkiler*, Vol. 16, No. 61, 2019, pp. 127–141.

⁵ Fabio Petito, „Dialogue of Civilizations in a Multipolar World: Toward a Multicivilizational-Multiplex - World Order.” *International Studies Review*, vol. 18, no. 1, 2016, pp. 78–91; Amitav Acharya, „The Emerging Regional Architecture of World Politics”, *World Politics*, vol. 59, no. 4, 2007, pp. 629–652.

основу релевантне литературе и кључних политичких докумената СР Немачке, одреди међународни положај Берлина и да се, на основу те анализе, понуде могуће стратешке опције Србије.

Немачка у мултиполаризованом свету

Табела 1 – Став СР Немачке према кључним спољнополитичким чиниоцима

Кључне теме	Став Берлина
Европска унија	– залагање за снажну унију и јединствену безбедносну и спољну политику – сарадња са Француском – услов без кога се не може – захтевају се стабилне финансије од чланица еврозоне – подршка проширењу
Сједињене Америчке Државе	– сарадња кроз НАТО – војно присуство САД у Немачкој још од 1945. године – заједничке политичке вредности – јединствен став поводом рата у Украјини
Русија	– економска сарадња од политичког партнерства деведесетих година ХХ века до данашње конфронтације – вредносна неслагања
Кина	– системско/вредносно ривалство – економско партнерство и такмичење – спорна политика према Тајвану и Хонгконгу
Остатак света	– „Маршалов план за Африку” – Индија, Израел, Јапан, Јужна Кореја као партнери

На основу бројних показатеља, СР Немачка се не може убрајати у ред суперсила какве су данас Сједињене Државе, Руска Федерација и НР Кина, будући да не поседује право вета у СБ ОУН, нема неопходно нуклеарно наоружање, нити одговарајуће ресурсе којима би подигла ниво сопствене самодовољности, што је криза око снабдевања нафте и гаса јасно показала. Међутим, снажна извозно оријентисана економија и средишњи демографски и политички положај у структурама Европске уније показали су да је Берлин битан фактор у међународној политици.⁶ Окренутост ка европским интеграцијским процесима

⁶ Kenneth N. Waltz, „Structural Realism after the Cold War”, *International Security*, Vol. 25, No. 1, 2000, pp. 5–41; Миломир Степић, „Геополитичка перспектива реконфигурације постјугословенског простора”, *Национални интерес*, Година XVII, vol. 40, Број 1, 2021, стр. 183–229; Adam Chapnik, „The Middle Power”, *Canadian Foreign Policy*, Vol. 7, No. 2, 1999, pp. 73–82; Gene Gerzhoy, „Alliance Coercion and Nuclear Restraint: How the United States Thwarted West Germany's Nuclear Ambitions”, *International Security*, vol. 39, no. 4, 2015, pp. 91–129; Julian Germann, „German 'Grand Strategy' and the Rise of Neoliberalism”, *International Studies Quarterly*, vol. 58, no. 4, 2014, pp. 706–716. Simon Bulmer, William E. Paterson, „Germany and the European Union: From 'tamed Power' to Normalized Power?” *International Affairs*, vol. 86, no. 5, 2010, pp. 1051–1073.

донела је много бенефита Немачкој, која је у јединственој политици почела да тражи своју шансу за повратак на светску сцену. Како је и немачки канцелар Олаф Шолц, у говору од 27. фебруара, приметио: „Европа је немачки оквир” и ниједна влада од 1991. године није одустајала од чвршћих интеграција, нарочито у монетарној, безбедносној и спољној политици. Деценијама је политика званичног Берлина да се успостави ЕУ у којој ће бити могуће доносити спољне одлуке прегласавањем, а не консензусом свих земаља чланица, што би највише одговарало центрима моћи. Премда су Немци заговарали политику чврстих интеграција и фискалне дисциплине, нарочито од грчке дужничке кризе, талас задуживања изазван вирусом SARS-CoV19 натерао је Берлин на попуштање.⁷ Није само пробијање границе задужености од 60% БДП-а био уставни преседан, већ је и у спољној политици Немачка морала да попусти најпре презадуженој Француској, са којом има амбивалентан однос због питања лидерства, нарочито након изласка Британије из Европске уније. Берлин и Париз, и поред декларативне блискости, имају бројна супротстављена виђења, што је посебно видљиво у политици проширења ЕУ.⁸ Чини се, ипак, да у једној ствари Немачка и Француска деценијама безуспешно покушавају да изграде осовину којом би парирале Вашингтону и НАТО-у. Све немачке владе истрајавају на тежњи за јачањем европских безбедносних снага. Крајем деведесетих година постојали су покушаји да се афирмише Западноевропска одбрамбена унија, почетком новог миленијума ЕУРОПОЛ је био резултат заједничких напора, а недавно је идеја о PESCO-у и значајнијој улози ОЕБС-а доживела неуспех због немогућности да се мирно реши украјински проблем. Упоредо са овим тенденцијама, Бундесвер повремено активно делује у страним војним мисијама, што је довело и до оштрих критика у немачкој јавности.⁹ Све су веће сумње да би велика издваја-

⁷ Јеротијевић, Душан, Спалевић, Жаклина, Јеротијевић, Зоран, „Нато на почетку XXI века.” Војно дело 70, no. 3 (2018): 75-88; „Koalitionsvereinbarung für die 12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages”, Koalitionsvereinbarung für die 12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages zwischen CDU und FDP 1991, <https://www.kas.de/documents/291599/291648/Koalitionsvertrag-UiD-1991-2.pdf/b29a7151-03c2-e6fd-122d-6b95287c4269?t=1563195813522>, 28/2/2022. „Erneuerung – Gerechtigkeit – Nachhaltigkeit. Für ein wirtschaftlich starkes, soziales und ökologisches Deutschland. Für eine lebendige Demokratie”, Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die Grünen 2002, http://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/download/2002_koalitionsvertrag.pdf, 28/2/2022. Слободан Ђуровић, Милан Ђуровић, Јелена Ђуровић, „Стратегија Европске уније у решавању дужничке кризе у земљама еврозоне”, Војно дело, vol. 64, br. 3, 2012, стр. 60-74.

⁸ Ozdemir Cagatay, „The Franco-German Rivalry in the Post-Brexit European Union”, Ulu-slararasi Iliskiler, 2021, pp. 1-21.

⁹ „Koalitionsvereinbarung für die 13. Wahlperiode des Deutschen Bundestages”, Koalitionsvereinbarung für die 13. Wahlperiode des Deutschen Bundestages zwischen CDU und FDP 1994, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=6ca3896a-da76-f841-a1c8-bfd9ae53f648&groupId=-252038, 28/2/2022; „Ein neuer Aufbruch für Europa. Eine neue Dynamik für Deutschland. Ein neuer Zusammenhalt für unser Land”, Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD 19. Legislaturperiode 2018, https://archiv.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/koalitionsvertrag_2018.pdf?file=1, 28/2/2022; Timo Noetzel, Benjamin Schreer, „Does a Multi-Tier NATO Matter? The Atlantic Alliance and the Process of Strategic Change.” International Affairs, vol. 85, no. 2, 2009, pp. 211–226.

ња Шолцове владе за војску могла да поремете војни баланс моћи на европском континенту, будући да због рата у Украјини и друге земље опсежно спроводе политику наоружавања.¹⁰

Иако је ЕУ економски изузетно развијен простор, са Немачком у средишту, може се рећи да је последњих деценија наступио општи тренд потискивања Европе из светског политичког, финансијског и привредног средишта света. Најпре су Сједињене Државе преузеле примат, а затим се и Кина појавила као много значајнији, конкурентнији и спремнији такмац.¹¹ Скорашњи догађаји показују да ће Берлин тешко моћи да се еманципује од савезништва са Сједињеним Државама, а инсистирање на људским правима, демократији и слободама довело је званичне власти Немачке у конфликт са Русијом, Кином, Турском, Египтом, Етиопијом и осталим земљама другачијих светоназора.¹² Поред идеолошких сукоба, бројне су и могућности сарадње, поготово економске. Рапидни успон Кине и трговина са Русијом и Турском захтевала је од немачких власти да покажу већу флексибилност. До почетка сукоба у Украјини, Берлин је покушавао да Москву укључи у различите оквире европске безбедности који су се завршили неуспешно. Санкције које Немачка и ЕУ спроводе према Русији, али и подршка Шолцове владе наоружању Кијева, довели су до све веће конфронтације између две земље. Слични проблеми настају и у политици према Грузији, Молдавији и Белорусији, које Москва традиционално рачуна у сферу сопственог утицаја.¹³

¹⁰ Tim Oliver, Michael John Williams, „Special Relationships in Flux: Brexit and the Future of the US–EU and US–UK Relationships.” *International Affairs*, vol. 92, no. 3, 2016, pp. 547–567; Timo, Noetzel, Benjamin Schreer, „All the Way? The Evolution of German Military Power.” *International Affairs*, vol. 84, no. 2, 2008, pp. 211–21; Alister Miskimmon, „Falling into Line? Kosovo and the Course of German Foreign Policy.” *International Affairs*, vol. 85, no. 3, 2009, pp. 561–73; О уставном положају Бундесвера видети: Младен Тишма, „Уставноправно регулисање система одбране у Савезној Републици Немачкој”, Војно дело, vol. 62, br. 4, 2010, str. 119-131; Timo Noetzel, „The German Politics of War: Kunduz and the War in Afghanistan.” *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-), vol. 87, no. 2, Wiley, 2011, pp. 397–417; James D. Bindenagel, „Afghanistan: The German Factor”, *Prism*, vol. 1, no. 4, 2010, pp. 95–112; „Deutschlands Zukunft gestalten”, *Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD 2013*, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=2f9f5a98-5d12-0987-7f12-aca250c6ea92&groupId=252038,19/3/2022

¹¹ Simon Bulmer, William E. Paterson, „Germany and the European Union: From ‘tamed Power’ to Normalized Power?”, *International Affairs*, vol. 86, no. 5, 2010, pp. 1051–1073.

¹² „Erneuerung – Gerechtigkeit – Nachhaltigkeit. Für ein wirtschaftlich starkes, soziales und ökologisches Deutschland. Für eine lebendige Demokratie”, *Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die Grünen 2002*, http://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/download/2002_koalitionsvertrag.pdf,28/2/2022; „Aufbruch und Erneuerung - Deutschlands Weg ins 21. Jahrhundert”, *Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die Grünen 1998*, <http://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/download/koalitionsvertrag1998.pdf,28/2/2022>; Muhamad Takiyuddin Ismail, Abdul Muein Abadi, „Stiftungen and Political Education in Malaysia: The Role of Germany’s Democracy Assistance”, *Asian Survey*, vol. 57, no. 3, 2017, pp. 548–570.

¹³ Tuomas Forsberg, „From ‘Ostpolitik’ to ‘Frostpolitik’? Merkel, Putin and German Foreign Policy towards Russia.”, *International Affairs*, vol. 92, no. 1, 2016, pp. 21–42. Упореди: Bojan

Изван европских оквира, политика Берлина неретко прати ставове званичног Вашингтона, посебно у погледу Сирије, Авганистана, Палестине и Израела.¹⁴ Немачке трупе у Сирији биле су подршка антиасадовској и анти-исламистичкој опозицији, али је таква политика доживела неуспех повлачењем из те земље, почетком 2022. године.¹⁵ Од посебне важности за Немачку и Европску унију јесте контрола мигрантске кризе, која је од изузетног значаја не само из демографских већ и из безбедносних разлога.¹⁶ Сличну забринутост Берлин и Брисел деле и у погледу Африке, покушавајући да великим инвестиционим програмима амортизују утицај Сједињених Држава и Кине, као и да повећају ниво безбедности у тим изузетно угроженим и густо насељеним подручјима.¹⁷

Политика према НР Кини остаје противречна и у сенци растућих сукоба Вашингтона и Пекинга. Следећи држање Сједињених Држава, Немачка је последњих година нападала Кину због кршења људских права, а подржавала је и покрет за већу аутономију Хонгконга и бранила права ујгурске мањине у Сикјангу.¹⁸ У економским односима, супротно политичким, показује се већи степен кооперације. Додатно су односи између Пекинга и Берлина оснажени тежњом за ефикасном контролом северне руте којом би се повезале Европа и Кина. Међутим, званични Лондон не крије незадовољство због односа Немачке према Данској, Норвешкој, Холандији, Гренланду и Исланду, што отвара нове могућности за политичке затегнутости.¹⁹

Marić, „Nemačko-ruski odnosi u periodu od 2000. do 2017. godine”, *Megatrend revija*, vol. 17, no. 1, - 2020, pp. 63-88. „Mehr Fortschritt wagen. Bündnis für Freiheit, Gerechtigkeit und Nachhaltigkeit”, Koalitionsvertrag 2021— 2025 zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SPD), Bündnis 90 / Die Grünen und den Freien Demokraten (FDP) 2021, https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Koalitionsvertrag/Koalitionsvertrag_2021-2025.pdf, 28/2/2022.

¹⁴ „Wachstum, Bildung, Zusammenhalt”, *Der Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und FDP 2009*, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=83dbb842-b2f7-bf99-6180-e65b2de7b4d4&groupId=252038, 28/2/2022.

¹⁵ Deutsche Welle. „Germany extends Bundeswehr mission in Iraq”, *Deutsche Welle*, 12.1.2022, <https://www.dw.com/en/germany-extends-bundeswehr-mission-in-iraq/a-60400784>, 20/3/2022.

¹⁶ Çiğdem Nas, „The EU’s Approach to the Syrian Crisis: Turkey as a Partner?”, *Uluslararası İlişkiler*, Vol. 16, No. 62, 2019, pp. 45-64.

¹⁷ „Ein neuer Aufbruch für Europa. Eine neue Dynamik für Deutschland. Ein neuer Zusammenhalt für unser Land”, *Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD 19. Legislaturperiode 2018*, https://archiv.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/koalitionsvertrag_2018.pdf?file=1, 28/2/2022

¹⁸ „Gemeinsam für Deutschland – mit Mut und Menschlichkeit”, *Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD 2005*, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=16f196dd-0298-d416-0acb-954d2a6a9d8d&groupId=252038, 28/2/2022; „Mehr Fortschritt wagen. Bündnis für Freiheit, Gerechtigkeit und Nachhaltigkeit”, *Koalitionsvertrag 2021–2025 zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SPD), Bündnis 90 / Die Grünen und den Freien Demokraten (FDP) 2021*, https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Koalitionsvertrag/Koalitionsvertrag_2021-2025.pdf, 28/2/2022.

¹⁹ Margaret Blunden, „Geopolitics and the Northern Sea Route”, *International Affairs*, vol. 88, no. 1, 2012, 115-129.

Стратешке опције Србије

У сложеним политичким околностима поставља се питање на који начин Србија може сачувати своју унутрашњу и спољну сигурност и унапредити положај, водећи рачуна о политичким, нормативним, етичким, социјалним и многим другим чиниоцима. Очување територијалног интегритета, војна неутралност и окренутост ка европским интеграцијама представљају континуитете спољне политике, а специфичан положај Србије и српског народа подразумевају да држава мора водити пажљиву и одмерену регионалну политику.²⁰

У стратешким документима Републике Србије од значајнијих међународних чинилаца помињу се Сједињене Државе, Русија, Кина и НАТО. О Немачкој нема ни помена. Међутим, улога Берлина у југословенској кризи, политички утицај на постјугословенском простору, војно присуство Бундесвера на Косову и Метохији, учешће немачке морнарице на Медитерану и Егеју, деловање Луфтвафеа у Румунији и Ираку и економска сарадња, представљају јасне сигнале да се ради о значајном ангажману ове земље у ширем окружењу.²¹

Поред отворених неслагања, као што је случај са статусом Косова и Метохије и Републике Српске, постоје и шансе за заједничку сарадњу, које би требало максимално користити и продубљивати. Обе земље препознале су борбу против илегалне миграције, криминала, тероризма и сајбер претњи, као кључне изазове у безбедности, па заједничко партнерство може имати веома позитиван ефекат на билатералне односе.²²

²⁰ Радослав Гађиновић, „Стратегија националне безбедности стратешки документ државе”, Национални интерес вол. VI, бр. 3, 2009, стр. 195-210; Александар Саша Гајић, „Могућност геополитичке преоријентације Србије у савременим међународним приликама”, Национални интерес, vol. 19, бр. 1, 2014, стр. 191-212; Dragan Đukanović, Ivona Lađević, „Prioriteti spoljnopolitičke strategije Republike Srbije”, Međunarodni problemi god. 61, br. 3, 2009, str. 343-364; Ana, Paraušić, Filip Stojanović, „Geopolitički elementi u strateškim dokumentima u oblasti bezbednosti i odbrane Republike Srbije”, Војно дело 69, no. 7, 2017, str. 87-99; Иван Ранчић, Олга Зорић, Хатица Бериша, „Неутралност и Србија”, Војно дело, vol. 71, br. 2, 2019, стр. 9-25; „Стратегија националне безбедности Републике Србије, октобар 2009”, Народна скупштина Републике Србије, 26.10.2009, https://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadržaj/dokumenta/strategije/Strategija%20nacionalne%20bezbednosti%20Republike%20Srbije.pdf 25/3/2022.; „Стратегија националне безбедности Републике Србије, 2019”, Народна скупштина Републике Србије, 27.12.2019, <https://www.pravno-informacionisistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/strategija/2019/94/2,23/3/2022>.

²¹ Милован Вуковић, „Последице уједињења Немачке по будућност Европе”, Војно дело, vol. 45, br. 3-4, 1993, str. 198-209;

²² Dragan Jovašević, „Computer crimes in Serbia”, Војно дело, vol. 71, br. 5, 2019, стр. 85-92; Ирис Бјелица-Влајић, „Војска Србије као чинилац међународне сарадње и евроинтеграција”, Војно дело, vol. 73, br. 3, 2021, стр. 48-59; Вељко Благојевић, Игор Пејић, „Кључне реперкусије миграционе кризе у југоисточној Европи.”, Војно дело, vol. 70, br. 2, 2018, 51-70; Спасоје М. Вулевић, „Мигрантска криза као изазов социјеталној безбедности у Европској унији”, Војно дело, vol. 70, br. 3, 2018, стр. 55-74. Дејан В. Вулетић, Милош Р. Миленковић, Анђелија Р. Ђукић, „Сајбер простор као подручје сукобљавања – случај САД – Иран и Северна Кореја”, Војно дело, vol. 73, br. 1, 2021, стр. 1-14. Мијомир Перовић, „Сајбер криминал као глобална пријетња у свијету”, Војно дело, vol. 70, br. 3, 2018, стр. 157-163.

Дефицит у спољнотрговинској размени представља континуитет српске привреде. Како због близине великим привредама, попут немачке и италијанске, тако и због недостатка сировина и технологија, Србија има великих оптерећења у размени са светом. Немачка, и Аустрија, више векова јесу земље које на економском пољу остварују знатан утицај. Једина алтернатива увозу готових производа долази из НР Кине, која претходних неколико деценија континуирано повећава обим трговине са Европом. У погледу извоза сировина, рат у Украјини и санкције Русији делују изузетно неповољно, посебно за српски аграр. У том погледу, земље региона представљају важно одредиште целокупног српског извоза. Како због позитивног биланса са земљама западног Балкана, тако и због чињенице да Срби живе у свим државама окружења у знатном броју, Србији се отварају велике могућности од регионалних интеграција. Кроз Берлински процес Немачка покушава не само да понуди перспективу, већ и да се наметне као водећи партнер. Изјава министарке спољних послова Анелене Бербок показује да ни Шолцова влада неће одустати од Берлинског процеса. Међутим, Сједињене Државе пројектом „Отворени Балкан” покушавају да понуде алтернативу Берлинском процесу, предлажући стварање нове групације земаља по узору на Вишеградску групу.²³

Услед украјинске кризе, питање западнобалканских интеграција остаће у другом плану. Нема сумње да ће даљи развој рата у Украјини допринети и модификовању различитих стратегија Србије. У случају деескалације могуће је очекивати да ће доћи до: 1) нове поделе интересних сфера, 2) одржавања тренутног статуса и 3) премештања сукоба на друга подручја. Супротно томе, одржавање стања *status quo* довешће до пацификације региона, али је несумњиво да ће у наредним месецима притисак Запада и Русије на све неопредељене земље бити већи. Недавни позив министарке Бербок Србији да уведе санкције Русији говоре томе у прилог.²⁴ Београд би требало да води конструктивну регионалну политику и да подржава западнобалканске интеграције, као и да доследно инсистира на примени међународног права. Јачање војних капацитета може бити врло важно средство у одвраћању на регионалном нивоу, али ограниченог домета с обзиром на присуство НАТО снага. Притисци ће се несумњиво повећати и на пољу енергетике. Евентуално увођење санкција Русији довело би до знатног повећања цена сировина које би не само додатно оптеретиле иначе негативан спољнотрговински биланс, већ би утицале и на живот грађана у многим аспектима. Додуше, велике полемике у Немачкој око ембарга на увоз руских енергената могу послужити Србији у будућој амортизацији притиска.

²³ Ministarstvo spoljnih poslova. „Starović: Open Balkans is a leading initiative in terms of regional cooperation”, Izjava zamenika ministra spoljnih poslova Republike Srbije, 29.9.2021, <https://www.mfa.gov.rs/en/press-service/news/starovic-open-balkans-leading-initiative-terms-regional-cooperation>, 20/4/2022.

²⁴ Spiegel. „Forderung an EU-Beitrittskandidaten Baerbock drängt Serbien, Russlandsanktionen mitzutragen”, Spiegel, 11.4. 2022, <https://www.spiegel.de/ausland/serbien-annalena-baerbock-draengt-serbien-russlandsanktionen-mitzutragen-a-dd524ab5-a850-4094-b9c1-c5d7f3eebf48>, 20/4/2022.

Уколико се има у виду чињеница да је недавна анализа неколико немачких организација показала да би забрана увоза гаса и нафте из Русије довела, како до смањења БДП-а Немачке између 0,5 и 3%, тако и до отпуштања 418 000 људи и пораста инфлације, онда је јасно због чега се много мања Србија суздржава од мера према Русији.²⁵ Даља ескалација сукоба и интервенција НАТО-а у Украјини довела би не само до разарања огромних размера, већ би присилила Србију да се, брзим учлањењем у Северноатлантску алијансу, одрекне политике неутрализма.

Закључак

Међународни положај Савезне Републике Немачке детерминисан је прошлошћу и садашњошћу. Украјинска криза доноси још увек несагледиве последице по Берлин и тек ће наредни месеци показати колико је Европа у неизвесној ситуацији. Глобална реструктурација моћи не доноси нови светски поредак под контролу једне земље, већ се одвија процес формирања неколико блокова. Европа, односно Европска унија, још увек су чврсто везане за савез у чијем се центру налазе Сједињене Државе, што је одраз континуитета од 1945. године. Спровођење западне политике санкција према Русији консензуално је подржала већина странака у Немачкој. Међутим, дилеме око увођења енергетског ембарга и слања тешког наоружања Украјини указују на то да Берлин показује веома ограничене резерве према политици НАТО-а, пре свега због сопствених економских и политичких интереса.

Имајући у виду наведене међународне факторе, Србија пред собом има неколико могућности. Даља конфронтација са земљама западне алијансе довела би у несигуран положај не само српску економију, већ и Србе у околним земљама. Превазилажење проблема у отвореним питањима, посебно у погледу Косова и Метохије и Републике Српске, могуће је само у трагању за заједничким регионалним решењима у европским оквирима. Србија би требало интензивно да ради на контроли миграција, јачању правних установа, али и да конструктивном политиком допринесе да се простор Западног Балкана, иначе веома нестабилан, учини сигурнијим и просперитетнијим. Без икакве сумње, истовремено јачање војних и привредних капацитета и подизање нивоа сарадње међу суседима допринеће само порасту снаге званичног Београда. У таквој политици, „ готово сигурно, Србија ће добити подршку Немачке и Европске уније.

---

²⁵ Jan Mallien, Julian Olk, „Rezession und hohe Inflation: Bundesbank erwartet drastische Folgen bei einem Energieembargo“, Handelsblatt, 22.4.2022. <https://www.handelsblatt.com/politik/konjunktur/nachrichten/ukraine-krieg-rezession-und-hohe-inflation-bundesbank-erwartet-drastische-folgen-bei-einem-energieembargo/28270982.html>, 24/4/2022.

Литература

[1] Acharya Amitav, „The Emerging Regional Architecture of World Politics”, *World Politics*, vol. 59, no. 4, 2007, pp. 629–652.

[2] Bindenagel James D., „Afghanistan: The German Factor”, *Prism*, vol. 1, no. 4, 2010, pp. 95–112.

[3] Бјелица-Влајић, Ирис, „Војска Србије као чинилац међународне сарадње и евроинтеграција.” *Војно дело*, vol. 73, br. 3, 2021, стр. 48-59.

[4] Благојевић, Вељко, Пејић, Игор. „Кључне реперкусије миграционе кризе у југоисточној Европи.” *Војно дело*, vol. 70, br. 2, 2018, 51-70.

[5] Blunden Margaret, „Geopolitics and the Northern Sea Route”, *International Affairs*, vol. 88, no. 1, 2012, 115-129.

[6] Bulmer Simon, Paterson William E., „Germany and the European Union: From ‘tamed Power’ to Normalized Power?” *International Affairs*, vol. 86, no. 5, 2010, pp. 1051–1073.

[7] Cagatay Ozdemir, „The Franco-German Rivalry in the Post-Brexit European Union”, *Uluslararası İlişkiler*, 2021, pp. 1-21.

[8] Chapnik Adam, „The Middle Power”, *Canadian Foreign Policy*, Vol. 7, No. 2, 1999, pp. 73-82.

[9] Гајић Александар Саша, „Могућност геополитичке преоријентације Србије у савременим међународним приликама”, *Национални интерес*, vol. 19, br. 1, 2014, стр. 191-212.

[10] Гађиновић Радослав, „Стратегија националне безбедности стратешки документ државе ”, *Национални интерес* вол. VI, br. 3, 2009, стр. 195-210.

[11] Đukanović Dragan, Lađevac Ivona, „Prioriteti spoljnopoličke strategije Republike Srbije”, *Međunarodni problemi god.* 61, br. 3, 2009, str. 343-364.

[12] Ђуровић Слободан, Ђуровић Милан, Ђуровић Јелена, „Стратегија Европске уније у решавању дужничке кризе у земљама еврозоне”, *Војно дело*, vol. 64, br. 3, 2012, стр. 60-74.

[13] Forsberg Tuomas, „From ‘Ostpolitik’ to ‘Frostpolitik’? Merkel, Putin and German Foreign Policy towards Russia.” *International Affairs*, vol. 92, no. 1, 2016, pp. 21–42.

[14] Germann Julian, „German ‘Grand Strategy’ and the Rise of Neoliberalism”, *International Studies Quarterly*, vol. 58, no. 4, 2014, pp. 706–716.

[15] Gerzhoy Gene, „Alliance Coercion and Nuclear Restraint: How the United States Thwarted West Germany’s Nuclear Ambitions”, *International Security*, vol. 39, no. 4, 2015, pp. 91–129.

[16] Hurrell Andrew, „Hegemony, Liberalism and Global Order: What Space for Would-Be Great Powers?” *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* vol. 82, no. 1 (2006), pp. 1–19 .

[17] Ismail Muhamad Takiyuddin, Abadi Abdul Muein. „Stiftungen and Political Education in Malaysia: The Role of Germany’s Democracy Assistance”, *Asian Survey*, vol. 57, no. 3, 2017, pp. 548–570.

[18] Јеротијевић, Душан, Спалевић, Жаклина, Јеротијевић, Зоран, „Нато на почетку XXI века.” Војно дело, vol. 70, br. 3, 2018, стр. 75-88.

[19] Jovašević, Dragan, „Computer crimes in Serbia.” Војно дело, vol. 71, br. 5, 2019, стр. 85-92.

[20] Kocamaz Sinem Ünaldirar, „The Rise of New Powers in World Politics: Russia, China and the Shanghai Cooperation Organization”, Uluslararası İlişkiler, Vol. 16, No. 61, 2019, pp. 127-141.

[21] Lawless Scott, „American Grand Strategy for an Emerging World Order”, Strategic Studies Quarterly, vol. 14, no. 2, 2020, pp. 127–47.

[22] Marić Bojan, „Nemačko-ruski odnosi u periodu od 2000. do 2017. godine.” Megatrend revija, vol. 17, br. 1, 2020, pp. 63-88.

[23] Miskimmon Alister, „Falling into Line? Kosovo and the Course of German Foreign Policy.” International Affairs, vol. 85, no. 3, 2009, pp. 561–73.

[24] Nas Çiğdem, „The EU’s Approach to the Syrian Crisis: Turkey as a Partner?”, Uluslararası İlişkiler, Vol. 16, No. 62, 2019, pp. 45-64.

[25] Noetzel Timo, „The German Politics of War: Kunduz and the War in Afghanistan.” International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-), vol. 87, no. 2, Wiley, 2011, pp. 397–417

[26] Noetzel Timo, Schreer Benjamin, „All the Way? The Evolution of German Military Power.” International Affairs, vol. 84, no. 2, 2008, pp. 211–21

[27] Noetzel Timo, Schreer Benjamin, „Does a Multi-Tier NATO Matter? The Atlantic Alliance and the Process of Strategic Change.” International Affairs, vol. 85, no. 2, 2009, pp. 211–226.

[28] Oliver Tim, Williams Michael John, „Special Relationships in Flux: Brexit and the Future of the US–EU and US–UK Relationships.” International Affairs, vol. 92, no. 3, 2016, pp. 547–567.

[29] Paraušić Ana, Stojanović Filip, „Geopolitički elementi u strateškim dokumentima u oblasti bezbednosti i odbrane Republike Srbije”, Војно дело 69, no. 7, 2017, str. 87-99.

[30] Перовић, Мијомир, „Сајбер криминал као глобална пријетња у свијету.” Војно дело, vol. 70, br. 3, 2018, стр. 157-63.

[31] Petite Fabio, „Dialogue of Civilizations in a Multipolar World: Toward a Multicivilizational-Multiplex World Order.” International Studies Review, vol. 18, no. 1, 2016, pp. 78–91.

[32] Ранчић, Иван, Зорић, Олга, Бериша, Хатица, „Неутралност и Србија.” Војно дело, vol. 71, br. 2, 2019, стр. 9-25.

[33] Rosecrance Richard, „The Partial Diffusion of Power”, International Studies Review, vol. 16, no. 2, 2014, pp. 199–205.

[34] Степић Миломир, „Геополитичка перспектива реконфигурације постјугословенског простора”, Национални интерес, Година XVII, vol. 40, br. 1, 2021, стр. 183-229.

[35] Тишма Младен, „Уставноправно регулисање система одбране у Савезној Републици Немачкој”, Војно дело, vol. 62, br. 4, 2010, стр. 119-131.

[36] Вуковић, Милован, „Последице уједињења Немачке по будућност Европе”, Војно дело, vol. 45, br. 3-4, 1993, стр. 198-209.

[37] Вулевић, Спасоје М., „Мигрантска криза као изазов социјеталној безбедности у Европској унији." Војно дело 70, br. 3, 2018, стр. 55-74.

[38] Вулевић, Дејан В., Миленковић Милош Р., Ђукић Анђелија Р., „Сајбер простор као подручје сукобљавања - случај САД - Иран и Северна Кореја." Војно дело, vol. 73, br. 1, 2021, стр. 1-14.

[39] Waltz Kenneth N., „Structural Realism after the Cold War", International Security, Vol. 25, No. 1, 2000, pp. 5–41.

[40] Yeisley Mark O., „Bipolarity, Proxy Wars, and the Rise of China", Strategic Studies Quarterly, vol. 5, no. 4, 2011, pp. 75–91.

Електронски извори

[41] „Aufbruch und Erneuerung - Deutschlands Weg ins 21. Jahrhundert", Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die Grünen 1998, <http://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/downl/koalitionsvertrag1998.pdf>, 28/2/2022,

[42] Bundeswehr. „Aktuelle Einsätze der Bundeswehr", <https://www.bundeswehr.de/de/einsaetze-bundeswehr>. 13/4/2022.

[43] Deutsche Welle. „Germany extends Bundeswehr mission in Iraq", Deutsche Welle, 12.1.2022, <https://www.dw.com/en/germany-extends-bundeswehr-mission-in-iraq/a-60400784>, 20/3/2022.

[44] „Deutschlands Zukunft gestalten", Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD 2013, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=2f9f5a98-5d12-0987-7f12-aca250c6ea92&groupId=252038, 19/3/2022

[45] „Ein neuer Aufbruch für Europa. Eine neue Dynamik für Deutschland. Ein neuer Zusammenhalt für unser Land", Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD 19. Legislaturperiode 2018, https://archiv.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/koalitionsvertrag_2018.pdf?file=1, 28/2/2022

[46] „Erneuerung – Gerechtigkeit – Nachhaltigkeit. Für ein wirtschaftlich starkes, soziales und ökologisches Deutschland. Für eine lebendige Demokratie", Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die Grünen 2002, http://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/downl/2002_koalitionsvertrag.pdf, 28/2/2022.

[47] „Gemeinsam für Deutschland – mit Mut und Menschlichkeit. ", Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD 2005, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=16f196dd-0298-d416-0acb-954d2a6a9d8d&groupId=252038, 28/2/2022.

[48] „Koalitionsvereinbarung für die 12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages", Koalitionsvereinbarung für die 12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages zwischen CDU und FDP 1991, <https://www.kas.de/documents/291599/291648/Koalitionsvertrag-UiD-1991-2.pdf/b29a7151-03c2-e6fd-122d-6b95287c4269?t=1563195813522>, 28/2/2022.

[49] „Koalitionsvereinbarung für die 13. Wahlperiode des Deutschen Bundestages", Koalitionsvereinbarung für die 13. Wahlperiode des Deutschen Bundestages zwischen CDU und FDP 1994, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=6ca3896a-da76-f841-a1c8-bfd9ae53f648&groupId=252038, 28/2/2022.

[50] Mallien Jan, Olk Julian. „Rezession und hohe Inflation: Bundesbank erwartet drastische Folgen bei einem Energieembargo“, Handelsblatt, 22.4.2022. <https://www.handelsblatt.com/politik/konjunktur/nachrichten/ukraine-krieg-rezession-und-hohe-inflation-bundesbank-erwartet-drastische-folgen-bei-einem-energieembargo/28270982.html>, 24/4/2022.

[51] „Mehr Fortschritt wagen. Bündnis für Freiheit, Gerechtigkeit und Nachhaltigkeit“, Koalitionsvertrag 2021— 2025 zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SPD), Bündnis 90 / Die Grünen und den Freien Demokraten (FDP) 2021, https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Koalitionsvertrag/Koalitionsvertrag_2021-2025.pdf, 28/2/2022.

[52] Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. „Starović: Open Balkans is a leading initiative in terms of regional cooperation“, Izjava zamenika ministra spoljnih poslova Republike Srbije 29.9.2021, <https://www.mfa.gov.rs/en/press-service/news/starovic-open-balkans-leading-initiative-terms-regional-cooperation>, 20/4/2022.

[53] „Regierungserklärung von Bundeskanzler Olaf Scholz am 27. Februar 2022“, Rede von Bundeskanzler Olaf Scholz am 27. Februar 2022, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/regierungserklaerung-von-bundeskanzler-olaf-scholz-am-27-februar-2022-2008356>, 15/4/ 2022.

[54] Spiegel. „Forderung an EU-Beitrittskandidaten Baerbock drängt Serbien, Russlandsanktionen mitzutragen“, Spiegel, 11.4. 2022, <https://www.spiegel.de/ausland/serbien-annalena-baerbock-draengt-serbien-russlandsanktionen-mitzutragen-a-dd524ab5-a850-4094-b9c1-c5d7f3eebf48>, 20/4/2022.

[55] „Стратегија националне безбедности Републике Србије, октобар 2009“, Народна скупштина Републике Србије, 26.10.2009, https://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/dokumenta/strategije/Strategija%20nacionalne%20bezbednosti%20Republike%20Srbije.pdf 25/3/2022.

[56] „Стратегија националне безбедности Републике Србије, 2019“, Народна скупштина Републике Србије, 27.12.2019, <https://www.pravno-informacionisistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/strategija/2019/94/2> 23/3/2022.

[57] „Wachstum, Bildung, Zusammenhalt“, Der Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und FDP 2009, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=83dbb842-b2f7-bf99-6180-e65b2de7b4d4&groupId=252038, 28/2/2022.

Резиме

У чланку се анализира положај Савезне Републике Немачке у међународним односима данас и на основу те политике се дају могуће смернице Републике Србије у њеном стратешком деловању у наредном периоду. Први циљ истраживања био је да се испита однос званичног Берлина према Европској унији, Сједињеним Државама, Русији, Кини и остатку света. Тежња Берлина за даље јачање институција, монетарне, спољне и одбрамбене политике Европске уније је присутна деценијама. Међутим, од 2008. године та политика пролази кроз

сталне изазове. Грчка дужничка криза, Брегзит, мигрантска криза, рецесија, нови талас дугова европских земаља због пандемије ковид-19 и рат у Украјини довели су власти у Берлину у тешку позицију. Неуспех Немачке и Француске да успоставе јединствену безбедносну политику ЕУ, немогућност мировних иницијатива по питању Украјине и доследно праћење политике Вашингтона ограничили су способност ЕУ да пројектује моћ у другим деловима света. Поред Русије, очигледно је и да се у последње време примећује све већи антагонизам према НР Кини, који прети да утиче на веома добре економске везе.

Други циљ рада је да се Србији понуде стратешке опције засноване на глобалним трендовима, а у контексту немачке политике према Западном Балкану. Усмереност Србије на европске интеграције и прокламована политика неутралности са снажном посвећеношћу европском миру могу бити подстицај за заједничке послове две земље. Посебно је проблематичан однос Берлина према самопроглашеној независности привремених институција у Приштини. Супротстављене позиције Немачке и Србије, међутим, могу се приписати разним регионалним иницијативама попут Берлинског процеса и посебно Отвореног Балкана. Покушаји даље ескалације сукоба или конфронтације Србије према окружењу би негативно утицали на положај српског народа у земљама у окружењу, а ослабили би и економску размену, која је традиционално оријентисана на европске земље. Међутим, званични Београд би требало да ради и на јачању унутрашњих капацитета, пре свега одбрамбених, економских, административних и демографских, како би имао висок степен приправности у случају евентуалних изазова.

Кључне речи: *Немачка, мултиполарност, Србија, стратегија, сарадња*

© 2022 Аутори. Објавило *Војно дело* (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). Ово је чланак отвореног приступа и дистрибуира се у складу са лиценцом Creative Commons (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

